

UOT 94 (479.24)

**AZƏRBAYCANIN TOY ADƏTLƏRİ ORTA ƏSR AVROPA
SƏYYAHLARININ MƏLUMATLARINDA****SAYAD ÇİNGİZ QIZI MEHTİZADƏ***Bakı Dövlət Universiteti**sayadmehdizada@bsu.edu.az*

Azərbaycan xalqının adət-ənənələrində nigahla bağlı olan mərasimlər, toy adətləri əhəmiyyətli yer tutur. Öz unikalığı ilə seçilən bu adətləri Avropa səyyahları heyratla izləmiş və gördüklərini qələmə almışlar. Bu baxımdan, dövrün Avropa səyyahlarından olan Adam Oleari, Mikele Membre, Yan Streys, Jan Şarden və s. kimi səyyahların qələmə aldıkları məlumatlar Azərbaycan mədəniyyətinin orta əsrlər dövründə təkamül prosesini izləməyə bizə yardım edir. Bu ilkin mənbələrdən istifadə edilməsi bir tarixçi üçün olduqca zəruridir. Avropa səyyahlarının Azərbaycanın özünəməxsus və rəngarəng toy adətləri haqqında verdikləri məlumatlardan, bu məlumatların müasir tarixşünaslıqda təhlilindən də görünür ki, bu adətlərin bir çoxu müasir dövrümüzədək qorunub saxlanmışdır.

Açar sözlər: Avropa, səyyah, toy adətləri, Azərbaycan, Adam Oleari, Mikele Membre

Giriş. Hər bir xalqın mənəvi mədəniyyətində, adət-ənənələrində nigahla bağlı olan mərasimlər, toy adətləri əhəmiyyətli yer tutur. Bu, bir tərəfdən cəmiyyətin yeni ailənin qurulmasına bağladığı ümidlərlə, digər tərəfdən bu cəmiyyətin ailəyə özək kimi yanaşması ilə əlaqədardır. Nişan, “xınayaxdı”, kəbinkəsmə və toy adətləri orta əsrlərdə Azərbaycan əhalisinin nigahla bağlı mərasimləri içərisində xüsusi yer tuturdu. Azərbaycanda orta əsrlərdə olmuş avropalı səyyahların bir çoxu həmin mərasimlərdə iştirak etmiş, müşahidələrini öz gündəliklərində qeyd etmişlər. Aydınır ki, bu səyyahların məlumatları yalnız zəngin şəxslərin keçirdikləri nişan və toy müşahidələri üzərində qurulmuşdur. Lakin ümumilikdə həmin məlumatlar xalqın zəngin mədəniyyətindən, adətlərə hörmətindən də xəbər verir.

Səyyah gündəlikləri bizə Azərbaycan mədəniyyətinin orta əsrlər dövründə təkamül prosesini izləməyə də yardım edir. Bu ilkin mənbələrdən istifadə edilməsi bir tarixçi üçün olduqca zəruridir [3, 17].

Avropa səyyahları Azərbaycanın toy adətləri haqqında. Alman səyyahı Adam Oleari Azərbaycan xalqının nigah və toy adətləri ilə bağlı çox geniş məlumatlar verir: “Əgər gənc oğlan evənmək istəyirsə və müəyyən bir şəxsin qızını nəzərdə tutursa, oğlan və qız evi onun haqqında ikinci və yaxud üçüncü

tərəfin vasitəsilə xəbər tutur. Çünki nə oğlanın özü, nə valideynləri gəlini görmək imkanına malik deyillər. Əgər qız düşüdükləri kimi olarsa, oğlan onun sünnət mərasimində iştirak etmiş iki yaxın adamını qız evinə - qızın atasına elçi göndərir ki, onlar danışıqlar aparsınlar. Özü də onlarda bir adət var: qızın atası və yaxınları özlərini öncə elə aparırlar ki, guya elçilərin gəlişindən elə də razı deyillər və onları qəbul etmək istəmirlər. Əks halda elçilər elə düşünlər ki, valideynləri qızı həvəslə verməyə razıdırlar. Təklif qəbul olunduqdan sonra valideynlər oğlan evinin verəcəyi hədiyyələr haqqında danışığa başlayırlar. Onlarda hədiyyəni qızın qohumları deyil, oğlan tərəfi verir. Bu cür cehiz oğlan evi tərəfindən iki yolla verilir: bəy hədiyyəni toydan bir neçə gün öncə gəlinin evinə göndərir və qız evi bu hədiyyəni ya özündə saxlayır, yaxud qızlarına verir. Həmin hədiyyə qızın valideynlərinə yaxşı qız tərbiyə etdiklərinə görə verilir, yaxud da bəy müəyyən miqdarda pul, ipək və ipək parçalar vermək öhdəliyini götürür. Bu cehiz o zaman verilir ki, qazinin və ya mollanın imzası ilə nigah müqaviləsi (kəbin kəsilməsi nəzərdə tutulur – S.M.) imzalandıqdan sonra bəy gəлиндən ayrılmaq istəsin” [8, 798; 4, 136].

Adam Oleari elçi düşmə adətinin təsvirindən sonra kəbinkəsmə mərasimindən bəhs etmişdir: “Cehiz haqqında razılığa gəldikdən sonra gəlin və bəyin hər biri üçün vəkil seçilir. Onlar şəhərdə yaşayırlarsa qazinin, kənddə yaşayırlarsa mollanın yanına gəlir, gəlinin və bəyin adından kəbin kəsilməsini xahiş edirlər. Onlarda gəlinlə bəy özləri məbədə gəlmirlər. Qazi tərəflərin razılığına əmin olduqdan sonra kəbin kəsərək Allahın, Məhəmmədin və Əlinin adına onlara xeyir-dua verir və bu yolla bağlanmış nigah müqaviləsi qazinin imzası və möhürü ilə təsdiqlənir” [8, 798].

Adam Oleari Azərbaycanın toy adətlərinə öz əsərində xüsusi fəsil ayırmasına və ətraflı məlumatlar verməsinə baxmayaraq, müsəlman nikahının kəbinkəsmə düsturunu, nigah müqaviləsi bağlanarkən şəriət qaydalarını açıqlaya bilməmişdir. O, süd pulu adı ilə gəlinin valideynlərinə verilən pul və ya hədiyyəni kəbin haqqı ilə qarışıq salmışdır.

Jan Şarden nigah bağlanması ərəfəsində oğlanın qızı bəyəni elçi göndərməsi, hədiyyələr və cehiz verilməsi ilə bağlı bir qədər fərqli məlumatlar vermişdir: “İranda (Azərbaycanın da daxil olduğu Səfəvi dövləti nəzərdə tutulur – S.M.) nigahlar çox zaman qadınların vasitəsilə baş tutur... Tərəflər razılığa gəldikdən sonra bəy başlıq pulu verir. Sonra o, gəlinə nişan üzüyü, zinət əşyaları və parçalar göndərir. Gəlin isə öz növbəsində bəy üçün özünün əl işi olan tikmələri göndərir” [9, 273].

Adam Oleari Azərbaycanda toy mərasiminin təşkilini və keçirilməsini ətraflı şəkildə təsvir etmişdir: “Oruc saxlanan Ramazan ayını və Hüseynin qətlinin qeyd olunduğu Aşurani çıxmaq şərti ilə hər bir şəxsə ilin istənilən vaxtında toy etməyə icazə verilir... Toyun başlanmasına az qalmış bəy, imkanına uyğun olaraq gəlinə sırğa, qolbaqlar və digər zinət əşyaları, həmçinin gəlinin və bəyin qohumları arasından dəvət olunmuş qonaqlara təklif etmək üçün ərzaq göndərir. Gəlin və bəy həmin qonaqlıqda iştirak etmir. Gecəyə

doğru ziyafət başa çatır. Gəlin ata, qatıra və ya dəvəyə mindirilir. Onun başına qırmızı tafta örtük salınır və qohumların əhatəsində, şənlik edə-edə bəy evinə aparılır” [4, 137; 8, 799-800].

Adam Oleari toyun bütün qaydalarını izləmiş, kəbin, süd pulu, başlıq haqqında geniş məlumatlar vermişdir. Alman səyyahının qeydinə əsasən tərəflər toy xərci məsələsində bir-birinə güzəştə gedirdilər [4, 137].

Səyyahın yazdığından məlum olur ki, həmin dövrdə Azərbaycanda toylar adətən üç gün davam edirmiş. Jan Şardenin yazdığına görə, bəzi toylar hətta 10 gün davam edirmiş. Toyun ikinci və üçüncü günü müxtəlif oyunlar və şənliklər keçirilirdi. Məsələn, böyük bir taxta boşqabın içinə budaqlarından meyvələr və şirniyyat asılmış ağac qoyulurdu. Əgər qonaqlardan biri budaqdan gizlicə bir nemət götürsə, bəy isə bunu görməsəydi, bəy qonağa hökmən bir hədiyyə verməli olurdu. Lakin bəy qonağın budaqdan meyvə oğurladığını görsəydi, qonaq yüz yeni şirniyyat hədiyyə etməli olurdu” [9, 273].*

Adam Oleari Azərbaycan əhalisinin “xınayaxdı” mərasimini də təsvir etmişdir: “Toyun ertəsi günü, səhər tezdən bəy hamama, yay olarsa çaya çimməyə gedir. Gəlin isə evdə çimir. Axşam qonaqlara həna verilir. Onlar bu həna ilə əllərini boyayırlar. Hər qonağın qarşısına rəngli ləçək qoyulur. Ləçəklərin içərisinə iki qaşığ həna tökülür. Bundan sonra qonaqlar toy hədiyyələrini verməyə başlayırlar” [8, 801].

Azərbaycanda gəlinlə bəyin bir-birini toya qədər görməmələri avropalıları çox təəccübləndirirdi. Lakin maraqlıdır ki, Jan Şarden bu cür nigahların daha uzunömürlü olduğunu da qeyd etmişdir: “İlk baxışdan belə görünə bilər ki, evlənməyin bu cür üsulu (gəlini görmədən) bədbəxt nigahlar doğurmalıdır. Lakin bu, belə deyil. Hətta gəlini görmədən evlənən bəylər gəlini görmüş oğlanlardan daha xoşbəxt olurlar. Bəlkə bu ona görə belə olur ki, kişi başqa qadınları görmək imkanından məhrum olduğuna görə öz arvadına bağlanır” [9, 274].

Azərbaycanda keçirilən toy mərasimindən M.Membre də ətraflı məlumat verir. M.Membre səyahətnaməsində belə yazır: “Toy zamanı onların toplaşarkən etdikləri birinci şey odur ki, otağın bir başından o biri başınadək zərif xalçaların üzərində sıra ilə əyləşirlər. Allahı, sonra isə Şah Təhmasibi mədh edirlər” [6, 42; 2, 84].

Mikele Membre toy mərasimini təsvir edərkən əlində qaval tutmuş musiqiçidən bəhs edir və bu şəxsə toy adamlarının pul verdiklərini də qeyd edir [2, s.86; 6, s.42]. Əlində qaval tutan şəxsin toylarda pul toplaması faktına xalq dastanlarında da rast gəlinir. Oruc bəy bayat da toy zamanı yerə tökülən pulların musiqiçiyə verildiyini qeyd edir [5, 37; 2, 86].

M.Membre, A.Oleari, Oruc bəy Bayat Azərbaycan toylarında qadın və kişilərin ayrı-ayrı otaqlarda oturduqlarını qeyd edir [2, 88; 6, 43; 8, 800].

A.Oleari Azərbaycan xalqının digər mərasimlərində olduğu kimi,

* Qeyd. Bu adət Azərbaycanın bəzi bölgələrində indiyədək saxlanmaqdadır.

toylarında da elm adamlarının iştirak etdiklərini, toyda birlikdə oturduqlarını, kitablarını da özləri ilə gətirdiklərini və fəlsəfi fikirləri ilə bir-birləri ilə bölüşdüklərini qeyd edir [8, 800].

A.Oleari qeyd edir ki, toydan sonra gəlin qayınatasının yanında üzüaçıq gəzə bilməzdi, onunla sərbəst danışa bilməzdi. O ancaq hərəkətləri ilə öz fikrini qayınatasına bildirə bilərdi. Qayınatası gəlinə hədiyyə verənə qədər (boygözüncəyi) belə davam etməli idi. Hədiyyə verildəndən sonra gəlin qayınatası ilə sərbəst danışa bilərdi. Amma yenə də qayınatasının yanında üzüaçıq gəzə bilməzdi [8, 802; 4, 138]. Yan Streys də bu məlumatı təsdiqləyir. O, “Üç səyahət” əsərində qeyd edir ki, qadınların üzləri tamamilə bağlı olardı. Elə ki, onların gözəl olub-olmadıqlarını görmək mümkün olmurdu [7, 260].

Toy şənliyinə dəvət edilmiş dost-tanış toya təyin olunmuş vaxtdan gec gəlirdisə, həmin qonaqla zarafatyana, guya incimişlər deyə giley-güzar xüsusyyəti daşıyan “cəza” verilməsi və ya “cərimə” olunması adətindən söhbət açan Oleari məlumat verərək yazır: “Bəzən də özlərinin yaxın dostları da, əgər səhərisi gün toya gecikərlərsə və müəyyən olunmuş vaxtda gəlməzlərsə, onları başqa cür cəriməyə məruz qoyurlar, belə ki, otağa nərdivan gətirirlər və təqsirkarı onun üstündə ayaqları yuxarıya doğru elə uzadırlar ki, onun başı və boynu bir təhər döşəmə üstündə qalır, sonra burun dəsmalından hörülmüş kəndirlə onun yalın ayaqlarına döyürlər və yaxud o bu cəzadan xilas olmaq üçün hədiyyə verməlidir” [1, 97].

Nəticə. Avropa səyyahlarının Azərbaycanın maraqlı, özünəməxsus, unikal və rəngarəng toy adətləri haqqında verdikləri məlumatlardan, bu məlumatların müasir tarixşünaslıqda təhlilindən də görünür ki, bu adətlərin bir çoxu müasir dövrümüzədək qorunub saxlanmışdır. Bu da Azərbaycan xalqının adət-ənənələrinin, mədəniyyətinin dərin tarixi kökləri olduğunun göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild. Bakı: Elm, 1999, 584 s.
2. Quliyev Ə. XVI əsrin ortalarında Azərbaycanda Səfəvilər dövlətinin ictimai-siyasi vəziyyəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 192 s.
3. Qasımov X. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Aspoliqraf, 2008, 442 s.
4. Həsənalıyev Z.M. Səfəvi dövləti (XVII əsrin birinci yarısı). Bakı: Altay, 2000, 163 s.
5. Книга Орудж бека Баята – Дон Жуана Персидского. Перевод с английского, введение и комментарии О.Эфендиева, А.Фарзалиева. Баку: Язычы, 1988, 216 с.
6. Membre Michele. Mission to the Lord Sophi of Persia (1539-1542). Translated with Introduction and Notes by A.H.Morton. London: School of Oriental and African Students. 1993. 110 p.
7. Стрейс Я.Я. Три путешествия / Перевод Э.Бородиной. М.: Соцэкгиз, 1935, 383 с.
8. Подробное описание путешествия Гольштинского Посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг., составленное секретарем посольства Адамом Олеарием / Перевел с немецкого языка П.Барсов. Изд. Императорского Общества истории и древностей России при Московском Университете. М.: Университетская типография, 1870, 1070 с.
9. Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1678 гг. Перевод Е.В.Бахутовой и Д.П.Носовича // «Кавказский вестник» за 1900 г. Тифлис, 1902, 301 с.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ЕВРОПЕЙСКИЕ ПУТЕШЕСТВЕННИКИ О СВАДЕБНЫХ ТРАДИЦИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

МЕХТИЗАДЕ САЯД ЧИНГИЗ КЫЗЫ

РЕЗЮМЕ

В традициях азербайджанского народа брачные обряды и свадебные обычаи занимают важное место. Европейские путешественники восхищались и записывали эти уникальные обычаи в свои дневники. Информации, данные нам такими европейскими путешественниками как Адам Олеарий, Мишель Мембре, Ян Стрейс, Жан Шарден и др., помогает нам проследить эволюцию азербайджанской культуры в средние века. Использование этих первоисточников очень важно для историка. Из информации, предоставленной европейскими путешественниками об уникальных и ярких свадебных обычаях Азербайджана, а также анализа этой информации в современной историографии, становится ясно, что многие из этих обычаев сохранились до наших дней.

Ключевые слова: Европа, путешественник, свадебные обычаи, Азербайджан, Адам Олеарий, Мишель Мембре

AZERBAIJANI WEDDING TRADITIONS IN THE INFORMATION OF MEDIEVAL EUROPEAN TRAVELERS

MEHTİZADE SAYAD ÇİNGİZ

SUMMARY

Wedding ceremonies and customs have an important place in the customs and traditions of the Azerbaijani people. European travelers watched these unique customs in amazement. From this point of view, the information, written by European travelers such as Adam Olearius, Michele Membre, Jansen Struys, Jean Chardin and others helps us to follow the evolution process of Azerbaijani culture in the Middle Ages. It is very important for a historian to use these primary sources. It seems from the information given by European travelers about the unique and colorful wedding customs of Azerbaijan, as well as the analysis of this information in modern historiography that many of these customs have been preserved to the present day.

Keywords: Europe, traveler, wedding customs, Azerbaijan, Adam Olearius, Michele Membre